

Το δε άγαλμα λίθος εστί, τετράγωνος, ατύπωτος

Στην Πέτρα, το θρησκευτικό κέντρο της αραβικής φυλής των Ναβαταίων, εγκατεστημένων εκεί από τον 4ο αιώνα π.Χ., συντριπτική είναι η αριθμητική υπεροχή των ανεικόνιστων λατρευτικών στηλών έναντι των ανάγλυφων ανθρωπόμορφων θεοτήτων. Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν οι λίθοι στους οποίους αποδίδονται σχηματικά τα μάτια και η μύτη. Τίθεται το ερώτημα: η τάση αποφυγής της ανθρωπόμορφης ή ζωόμορφης απεικόνισης των θεοτήτων, ούτως ή άλλως κυρίαρχη στην προϊσλαμική Αραβία, είναι τοπικό χαρακτηριστικό ή απότοκο θεολογικού στοχασμού;

01

Ανάγλυφο με διττή απεικόνιση της θεότητας: κάτω ως ορθογώνιος λατρευτικός λίθος και επάνω με ανθρώπινο πρόσωπο μέσα σε μετάλλιο. Αν και εξαιτίας της διάβρωσης δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια η ταυτότητα της θεότητας, πρόκειται πιθανόν για τον Δουσάρη, τον προστάτη θεό της βασιλικής δυναστείας της Πέτρας και του ναβαταϊκού κράτους.

02

Ο κεντρικός ναός της Πέτρας, γνωστός σήμερα με την αραβική ονομασία Qasr al-Bint. Το εσωτερικό του ναού διαμορφώνεται από τρεις χώρους με τη λατρευτική εξέδρα στο κέντρο. Πίσω από το ναό διακρίνεται ο βραχώδης όγκος Um al-Biyara.

ΤΙΜΟΛΕΩΝ ΓΑΛΑΝΗΣ

Δρ Θεολογίας ΑΠΘ

Εβραϊκές Σπουδές

και Βιβλική Αρχαιολογία

Πανεπιστήμιο Tübingen

Η ΠΕΤΡΑ (ΑΡΑΒ. AL-BATRA), ΑΡΧΑΙΑ πόλη που σήμερα ανήκει στο χασεμιτικό βασίλειο της Ιορδανίας, βρίσκεται σε μια κοιλάδα με ερείπια και τάφους σκαλισμένους στους βράχους. Οι εντυπωσιακές προσόψεις των μνημείων, οι ναοί και το ερειπωμένο θέατρο μαρτυρούν την ακμή της πόλης κατά τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια (εικ. 3, 4)¹, ενώ τα χριστιανικά μνημεία φανερώνουν μια μικρή άνθηση κατά τη Βυζαντινή περίοδο. Την περιοχή κατοίκησαν οι Ναβαταίοι, αραβική φυλή, το όνομα της οποίας θυμίζει τον εγγονό του Αβραάμ Ναβαιώθ ή Ναβαιώθη, πρωτότοκο από τους δώδεκα γιους του Ισμαήλ, του γενάρχη των Αράβων, σύμφωνα με το βιβλίο της *Γενέσεως*². Οι Ναβαταίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή που αρχικά ανήκε στους Εδωμίτες, όταν κυριάρχησαν με τα καραβάνια τους στο εμπόριο της αρωματικής και πολύτιμης ρητίνης, του λιβανιού. Αυτό έγινε κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., μετά την παρακμή της φυλής Κεδάρ³. Με τις δρομάδες τους μετέφεραν τα πολύτιμα φορτία από την ευδαίμονα Αραβία στη Συρία, την Αίγυπτο και τα λιμάνια της Μεσογείου, κυρίως τη Γάζα.

Εκτός από τις περίτεχνες προσόψεις των ταφικών μνημείων στους βράχους της Πέτρας, όπως ο περίφημος βασιλι-

03

Ο τάφος αυτός, που μιμείται ανάκτορα των ελληνορωμαϊκών χρόνων, ονομάζεται παλάτι. Είναι το μεγαλύτερο ταφικό μνημείο της Πέτρας με πλάτος 48,75 μ. και ύψος 46 μ.

κός τάφος Chazne al-Firaun (θησαυροφυλάκιο του φαράω) ή το εντυπωσιακό μνημείο ad-Deir (το μοναστήρι), συναντά κανείς αναρίθμητα ανάγλυφα λατρευτικού χαρακτήρα, τα οποία δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τη θρησκεία των Ναβαταίων⁴. Η Πέτρα λειτούργησε ως έδρα της βασιλικής δυναστείας και πρωτεύουσα του κράτους, αλλά πρωτίστως ήταν το λατρευτικό κέντρο της φυλής. Ο θρησκευτικός αυτός ρόλος είναι και σήμερα ευδιάκριτος στα πολυάριθμα ανάγλυφα λατρευτικών αντικειμένων στους βράχους μέσα στο φαράγγι (*al-sig*), αλλά και στους βράχους γύρω από την πόλη (εικ. 12, 16). Εκτός από ελάχιστα ανάγλυφα ανθρωπόμορφων θεοτήτων, ο επισκέπτης συναντά κόγχες με λίθινες λατρευτικές στήλες διαφόρων σχημάτων. Στην πλειονότητά τους είναι ορθογώνιες. Δεν λείπουν όμως και λίθοι ωοειδείς ή ομφαλόσχημοι, ενώ εμφανίζονται κόγχες ακόμα και σε σχήμα μανιταριού (εικ. 14)⁵. Η Πέτρα ονομάστηκε έτσι τα ελληνιστικά χρόνια εξαιτίας των γυμνών, λίθινων όγκων που την προστατεύουν και θεωρούνταν ιεροί, όπως στα ανατολικά το όρος al-Hubta, στα δυτικά το όρος Um al-Biyara, το όρος του μοναστηριού (jebel ad-Deir) και το ιερό όρος του προφήτη και αρχιερέα Ααρών (jebel al-nabi Harun), καθώς και άλλων βράχων, η ιερότητα των οποίων δικαιολογεί και το πλήθος των ορατών λατρευτικών, ανάγλυφων λίθων και κογχών.

Στις ναβαταϊκές επιγραφές οι λατρευτικές, λίθινες στήλες ονομάζονται *nšb*, *mšb* και *nšbh*, παράγωγοι όροι του ρήματος *yšb*. Το ρήμα έχει τη σημασία «στήνω», «ιδρύω» και προσδιορίζει την τελετουργική καθίδρυση του λίθινου αντικειμένου σε όρθια θέση⁶. Οι ξεχωριστοί αυτοί λίθοι εμφανίζονται και σε ομάδες με δύο, τρεις ή και περισσότερες στήλες (εικ. 15, 17). Σε κάποιες περιπτώσεις αποτυπώνεται ένα στέγατρο με δύο κίονες ως πρόσοψη ενός λατρευτικού αδύτου και σχηματίζεται η μικρογραφία ενός ιερού. Εντός του πλαισίου εκτίθενται οι επίσης ανάγλυφες στο βράχο λίθινες στήλες. Οι κόγχες στους βράχους της Πέτρας υπολογίζονται σύμφωνα με νεότερες έρευνες

γύρω στις χίλιες⁷. Σε πολλές από αυτές δεν έχει σχηματιστεί λίθινη στήλη, αλλά υπάρχει ο χώρος για να τοποθετηθεί ο λατρευτικός λίθος, τον οποίο μετέφερε στο χώρο η φυλή ή η οικογένεια που φύλασσε το ιερό αντικείμενο σε μια οικία ή σε μια σκηνή⁸. Στην περίπτωση αυτή στη βάση της κόγχης έχει διαμορφωθεί μια οπή για τη στερέωση του λίθου (εικ. 13).

Ο κύριος θεός των Ναβαταίων, προστατής της φυλής και της βασιλικής δυναστείας, ήταν ο θεός Δουσάρης, τον οποίο οι ελληνικές πηγές ονομάζουν και Διόνυσο. Το όνομά του θα μπορούσε να αποδοθεί ως «ο κύριος της Shara (Sharay)». Στα αραβικά ο όρος αυτός προσδιορίζει μια περιοχή με υδάτινους πόρους, πλούσια χλωρίδα και άγρια πανίδα. Η θεότητα καθίσταται κυρίαρχη σε μια ιερή περιοχή στη φύση, ένα τέμενος με την πρωταρχική σημασία του όρου, μια hima, haramah, muharam⁹. Jebel al-Sharat ονομάζεται η οροσειρά στην περιοχή της Πέτρας, γνωστή από την Παλαιά Διαθήκη ως Σνίρ, τόπος κατοικίας του Ησαΐ ή Εδώμ, αδελφού του Ιακώβ, ο οποίος αγαπούσε το κυνήγι¹⁰. Η λατρεία του Δουσάρη λάμβανε χώρα στο σπουδαιότερο ιερό της Πέτρας, το λεγόμενο σήμερα Qasr al-Bind (εικ. 2, 18), καθώς και σε άλλα βραχώδη ιερά της περιοχής. Για τη λατρεία του Δουσάρη στην πόλη δίνουν σημαντικές πληροφορίες οι επιγραφές, ωστόσο στο *Λεξικό της Σούδας* διασώζονται τα ακόλουθα: «Θεός Άρης (Δουσάρης). Πρόκειται για τον θεό Άρη στην Πέτρα της Ιορδανίας. Ο θεός Άρης λατρεύεται από αυτούς. Αυτόν εκείνοι τιμούν περισσότερο (από όλους τους θεούς). Το λατρευτικό είδωλο είναι ένας μαύρος λίθος, ορθογώνιος, ασχημάτιστος, έχει ύψος τεσσάρων ποδιών και πλάτος δύο. Είναι στερεωμένος σε μια βάση από σφυρηλατημένο χρυσό. Σε αυτόν πραγματοποιούν τις θυσίες και πάνω του ρίχνουν το αίμα των θυσιασμένων ζώων. Και αυτό είναι η σπονδή τους. Όλο το κτίσμα είναι γεμάτο χρυσάφι και πολλά αφιερώματα»¹¹.

Το λατρευτικό άγαλμα του θεού ήταν ένας ορθογώνιος λίθος, στερεωμένος σε βάση από χρυσό. Μετά τη θυσία του

προσφερόμενου ζώου γινόταν σπονδή με το αίμα από το σφάγιο πάνω στον λατρευτικό λίθο. Το έθιμο αυτό μνημονεύει στο *Βιβλίο των Ειδώλων* (*Kitab al-asnam*) ο Hisham ibn el-Kalbi, λόγιος του 8ου αιώνα μ.Χ. από τη Βαγδάτη, ο οποίος διέσωσε πολύτιμες πληροφορίες για τη θρησκεία της προϊσλαμικής Αραβίας. Σε πολλά αραβικά ιερά έχουν βρεθεί και υπόγειες σπηλιές, στις οποίες κυλούσε το αίμα της θυσίας μέσα από μια οπή. Το γεγονός ότι στα ρήγματα αυτά οι Άραβες έριχναν και αφιερώματα από πολύτιμα υλικά τούς έδωσε την ονομασία chizana (θησαυροφυλάκιο, σπήλαιο θησαυρού)¹². Η παράδοση αυτή είναι γνωστή από το συριακή προέλευσης παραμύθι που κάνει λόγο για τη σπηλιά που στους 40 κλέφτες χρησίμευε ως θησαυροφυλάκιο. Μια τέτοια οπή βρίσκεται μπροστά από το περίφημο ταφικό ιερό με το όνομα Chazne al-Firaun (θησαυροφυλάκιο του φαράω) στην Πέτρα.

Ακριβώς όπως περιγράφει το *Λεξικό της Σούδας*, αρκετοί λίθοι αποδίδονται στα ανάγλυφα αλλά και στα νομίσματα των ναβαταϊκών πόλεων, τοποθετημένοι πάνω σε βάσεις ή θρανία. Βάση ή βάθρο εμφανίζεται και στον λατρευτικό, ωοειδή λίθο του κύριου θεού των Ναβαταίων, του Δουσάρη, σε ένα νόμισμα της πόλης Άδραα. Την εικόνα συνοδεύει η επιγραφή «ΔΟΥΚΑΡΗΘ ΕΟΚ ΑΔΡΑΗΝΩΝ»¹³. Το λίθο αυτό αποδίδει και ένα ανάγλυφο σε βράχο στο φαράγγι της Πέτρας, την ταυτότητα του οποίου αποκαλύπτει μια αφιερωματική επιγραφή στο θεό Δουσάρη (εικ. 19). Το όνομα του θεού εμφανίζεται και σε νομίσματα από τη ναβαταϊκή Μαδνβά και από τα ναβαταϊκά Βόστρα, όμως οι λατρευτικές, λίθινες στήλες δεν μοιάζουν με εκείνη της Άδραα ή με τον ορθογώνιο, λατρευτικό λίθο του Δουσάρη της Πέτρας. Από τα νομίσματα των ναβαταϊκών πόλεων της Αυτοκρατορικής εποχής καθίσταται σαφές ότι κάθε πόλη διαθέτει στο ιερό του ίδιου θεού ένα λίθινο, λατρευτικό αντικείμενο που δεν μοιάζει με εκείνα των άλλων πόλεων¹⁴.

Στη μέση του φαραγγιού ο επισκέπτης συναντά ένα βράχο, ακριβώς πάνω στο δρόμο. Σε μία από τις πλευρές

04

Άποψη της κεντρικής αγοράς της Πέτρας. Στο βάθος, στον βραχώδη όγκο al-Hubta, διακρίνονται οι σκαλισμένες προσόψεις τάφων επιφανών προσώπων. Στο μέσο υψώνεται το τρίφυλλον, η αψίδα εισόδου στο τέμενος των κεντρικών ναών, ενώ στα αριστερά του δρόμου διακρίνεται η κοίτη του ποταμού του Μωυσή (Wadi Musa), ονομασία που πήρε την εποχή των Σταυροφοριών.

του είναι ορατό ανάγλυφο λατρευτικού χαρακτήρα (εικ. 9). Πρόκειται για την απεικόνιση δύο λατρευτικών λίθων εντός ιερού. Η πρόσοψη σχηματίζεται από δύο κίονες με ναβαταϊκά κιονόκρανα και ένα στέγαστρο και ίσως αποδίδει κάποιο συγκεκριμένο ιερό. Πιθανόν πρόκειται για τον κεντρικό ναό του Δουσάρη, εφόσον κυριαρχεί η λιτή διακόσμηση με τρίγλυφα και μετόπες με μετάλλια που περικλείουν άνθη. Αυτή είναι και η εξωτερική διακόσμηση του ναού Qasr al-Bint (εικ. 8). Οι δύο ορθογώνιοι, λατρευτικοί λίθοι εμφανίζονται πάνω σε κοινή βάση, ο ένας δίπλα στον άλλο, και διαφέρουν όχι μόνο στο μέγεθος αλλά και στη μορφή. Ο μεγαλύτερος λίθος στα δεξιά δεν είναι ατύπως, όπως ο μικρότερος στα αριστερά του, αλλά εμφανίζει με γεωμετρικά σχήματα τα χαρακτηριστικά ενός προσώπου, δύο οφθαλμούς και ανάμεσά τους μια ορθογώνια ράβδο που ίσως υποδηλώνει τη μύτη. Οι μελετητές έχουν ονομάσει τους λατρευτικούς λίθους με αυτά τα χαρακτηριστικά «eye idols»¹⁵. Ίσως πρόκειται για τη θεά al-Lat ή Al-Uzza (Αλ-Ουζά, «η δυνατή»), η οποία ήταν η

προστάτιδα της πόλης και λατρευόταν δίπλα στον Δουσάρη. Ο ναός της θεάς σε μεταγενέστερες πηγές ονομάζεται Αφροδίσειον¹⁶ και μια δίγλωσση επιγραφή από την Κω ταυτίζει τη θεά με την Αφροδίτη¹⁷. Ο επίσκοπος Σαλαμίνος Κύπρου Επιφάνιος διασώζει στο έργο του *Πανάριον* μια μαρτυρία για τον εορτασμό μάλλον της γεννήσεως του θεού των Αράβων από τη μητέρα θεά στην Πέτρα, αλλά και σε άλλες περιοχές, συγκρίνοντάς τη με τα Χριστούγεννα¹⁸. Στις επιγραφές εμφανίζονται και ονόματα πολλών ακόμην θεών, όπως ο εδωμπτικός θεός Κως, ο μωαβητικός Καμώς, η αιγυπτιακή Ίσιδα, ο θεός της γραφής Κούτμπα κ.ά.

Από τις επιγραφές καθίσταται σαφές ότι τα «eye idols» αποδίδουν, όπως και οι ανεικόνιστοι λίθοι, συγκεκριμένες θεότητες. Τέτοια είδωλα, εκτός από την Πέτρα, έχουν βρεθεί και στο ιερό της πηγής Ayn-Shellaleh στην όαση του Wadi-Ram (Ουάντι Ραμ, εικ. 5, 7, 11), στην αραβική όαση Taima και στην Υεμένη¹⁹. Στο βράχο του ιερού της πηγής Ayn-Shellaleh είναι ορατό ένα παρόμοιο ζεύγος ανάγλυφων, λίθινων σπηλών που συνοδεύονται από την ακόλουθη επιγραφή: «Αυτή είναι η Αλ-Ουζά και [αυτός] ο κύριος του οίκου, αυτό φτιάχτηκε από τον Άκμπαρ Παχούμ και τον Χάτζη, καλλιτέχνες» (εικ. 6)²⁰. Δεδομένου ότι η αραμαϊκή γραφή αρχίζει από δεξιά, η στήλη στα δεξιά είναι η θεά και ο εντελώς ατύπωτος λίθος στα αριστερά είναι ο θεός. Αντίθετα, στο βράχο στο φαράγγι της Πέτρας βρίσκεται η Αλ-Ουζά, δηλαδή η μεγαλύτερη λίθινη στήλη με τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά του προσώπου, τα μάτια και τη μύτη στην αριστερή πλευρά του επισκέπτη και ο γιος της, ο Δουσάρης, στη δεξιά. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι ο λίθος του Δουσάρη και στα δύο ιερά συμφωνεί με την περιγραφή του τετράγωνου, ατύπου, λατρευτικού λίθου του θεού στο ιερό της Πέτρας.

Όσον αφορά τα «eye idols» γίνεται λόγος στην έρευνα για ένα συμβιβασμό ανάμεσα σε μια ανεικόνιστη παράδοση και στον ανθρωπομορφισμό των θεοτήτων. Ο αρχαιολόγος Robert Wenning συσχετίζει αυτή τη μορφή ιερών λίθων

με την προσφορά θυμιάματος. Πιστεύει ότι αυτό που κυριαρχεί σε αυτά τα λίθινα είδωλα δεν είναι τόσο τα μάτια, όσο η μύτη, η οποία αποδίδεται για να δηλωθεί ότι η θεότητα οσφραίνεται και έτσι αποδέχεται τη θυσία του καιγόμενου θυμιάματος²¹. Η Milette Geifman χαρακτηρίζει την εν λόγω απόδοση των θεοτήτων ως «semi-figural» ή «semi-iconic», και τη θεωρεί ως μια τοπική παράδοση των λαών της Αραβικής Χερσονήσου και όχι ως ένα συμβιβασμό στην πόλωση ανάμεσα στη γεωμετρική ή ανεικόνιστη απόδοση των θεών (λατρευτικοί λίθοι) και στην ελληνορωμαϊκή εικονογραφία²².

Στις επιγραφές γίνεται λόγος όχι μόνο για τον Δουσάρη και τους θεούς, αλλά και για το motab του θεού Δουσάρη²³. Προφανώς ο όρος αναφέρεται στη χρυσή βάση της λατρευτικής, λίθινης στήλης του θεού, την οποία αναφέρει το *Λεξικό της Σούδας*, ή τις βάσεις των λίθων στα ανάγλυφα. Οι βάσεις αυτές ήταν χτιστά ή λαξευτά βάθρα που εξυπηρετούσαν την έκθεση των λατρευτικών αντικειμένων εντός των ναβαταϊκών ιερών. Παραδείγματα τέτοιων βάσεων είναι η ορθογώνια λίθινη βάση που σώζεται στο πιο ψηλό ιερό στο κέντρο της πόλης (εικ. 22), η βάση των λατρευτικών αντικειμένων στο ναό των φτερωτών λεόντων (εικ. 21) αλλά και στον επίσης ναβαταϊκό ναό στο Wadi-Ram, ανατολικά της Άκαμπα. Σε αντίθεση με τα υπαίθρια ιερά και τα ανάγλυφα στους βράχους, η βάση των λατρευτικών αντικειμένων στους ναούς τοποθετείται στο κέντρο του αδύτου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού χαρακτηριστικού, του διαδρόμου ανάμεσα στην εξέδρα και τους τοίχους, πλάτους τουλάχιστον 50 εκ. Προφανώς, με τον τρόπο αυτό εξυπηρετούνταν η συνήθως επταπλή, τελετουργική περικύκλιση του λατρευτικού αντικειμένου (*ḡawāf*), όπως φαίνεται από το ισλαμικό έθιμο της περικύκλισης της Κάαμπα στη Μέκκα²⁴.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία λίθινων σπηλών, συνήθως με τη μορφή πυραμίδας, είναι η στήλη για τους νεκρούς που ονομάζεται *nefeš*²⁵. Συνήθως ένα *nefeš* είναι μια λίθινη στήλη σε όρθια

05

05 Στο βάθος πάνω από την καμήλα διακρίνεται η κατάφυτη, ιερή περιοχή (hima) της πηγής Ayn-Shellaleh, στην όαση του Wadi-Ram.

06 Οι λαξευμένες, ανάγλυφες στήλες της Αλ-Ουζά και του «κυρίου του οίκου», ονομασία που αναφέρεται προφανώς στο γιο της, Δουσάρη. Διακρίνονται οι αφιερωματικές επιγραφές που μας πληροφορούν για την ταυτότητα των θεών και τους κατασκευαστές των απεικονίσεών τους.

07 Η ιερή πηγή των βράχων Ayn-Shellaleh στην όαση του Wadi-Ram. Η πηγή και οι βράχοι γύρω της σχημάτιζαν έναν υπαίθριο λατρευτικό χώρο με λαξευμένες, ανάγλυφες στήλες στην επιφάνεια των βράχων.

08 Τρίγλυφα και μετόπες που έχουν μετάλλια με φυτικό διάκοσμο από το Qasr al-Bint.

09 Λατρευτικός βράχος με ανάγλυφες στήλες στη μέση του φαραγγιού. Απεικονίζει τους λατρευτικούς λίθους του θεού Δουσάρη και της θεάς Αλ-Ουζά.

10 Μετάλλιο με ανάγλυφη ανδρική μορφή έξω από το μουσείο της Πέτρας.

11 Ο βραχώδης όγκος, γνωστός ως «Πέντε στύλοι του Ισλάμ» στην όαση του Wadi-Ram. Στην περιοχή έδρασε ο Άγγλος αξιωματικός και αρχαιολόγος Τ.Ε. Λόρενς που χρησιμοποίησε την όαση ως αφετηρία στην κατάληψη της Άκαμπα.

06 07

08 09

10 11

12 13

14 15

16 17

18
19

12

Κόγχες με ανάγλυφους λατρευτικούς λίθους αλλά και ανθρωπόμορφες θεότητες στους βράχους, στο φαράγγι της Πέτρας. Την κόγχη με την ανθρωπόμορφη θεότητα συνοδεύει μέσα σε tabula ansata η ελληνική επιγραφή: «Σαβεῖνος Ἀλέξανδρος πανηγυρ[ι]άρχης Ἀδραηνῶν εὐσεβῶν ἀνέ(θ)ηκεν», «[Το ἀνάγλυφο] αφιέρωσε ο Σαβεῖνος Ἀλέξανδρος, επικεφαλῆς της συνελεύσεως για την εορτή των ευσεβῶν κατοίκων της Ἀδραα».

13

Κενή κόγχη με οπή στη βάση. Η οπή εξυπηρετούσε τη στήριξη του φορητού λατρευτικού λίθου. Η κόγχη βρίσκεται στο βράχο Madrasa που ήταν ιερό του θεού Δουσάρη.

14

Κόγχες σε σχῆμα μανιταριού σε βράχους στην κοίτη χειμάρρου της Πέτρας.

15

Δέκα λατρευτικές στήλες ύψους 80 εκ., λαξευμένες στον βόρειο βράχο του ορεινού όγκου al-Hubta μέσα στο φαράγγι.

16

Λατρευτικές κόγχες σε βράχο που ονομάζεται Madrasa ή al-Madras, πάνω στο όρος al-Hubta. Λειτουργούσε ως ιερό του θεού Δουσάρη. Στις κόγχες αυτές δεν έχει σχηματιστεί λατρευτική στήλη. Προφανώς, σε συγκεκριμένες εορτές, τοποθετούνταν στις κόγχες φορητές λίθινες στήλες τις οποίες μετέφεραν στο σημείο οι οικογένειες από τις σκηνές ή τις οικίες τους.

17

Κόγχη στο φαράγγι. Σχηματίζει τοξωτό στέγαστρο και φιλοξενεί τρεις ορθογώνιους, ανάγλυφους λίθους. Ο μεσαίος έχει ύψος 43 εκ., ενώ οι δύο άλλοι 37 εκ.

18

Ο κεντρικός ναός της Πέτρας, γνωστός σήμερα με την αραβική ονομασία Qasr al-Bint. Πίσω από το ναό διακρίνεται ο βραχώδης όγκος Um al-Biyara, ο οποίος κατοικήθηκε από τις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. από τους Εδωμίτες. Πάνω σε αυτόν χτίστηκε από τους Σταυροφόρους φρούριο.

19

Κόγχη που περικλείει ομφαλόσχημο λίθο 60 εκ. πάνω σε βάση (motab) 39 εκ. Πρόκειται για απεικόνιση του ωειδούς λατρευτικού λίθου του θεού Δουσάρη στην πόλη Ἀδραα, γνωστό από τα νομίσματα της πόλης.

θέση. Στην Πέτρα αποδίδονται και ως ανάγλυφα στους βράχους, έξω ή πάνω από τους τάφους (εικ. 24, 25). Το *nefeš* γίνεται το επίκεντρο στις απαραίτητες επιμνημόσυνες τελετουργίες. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι ο Τάφος των Οβελίσκων στην είσοδο της Πέτρας, μνημείο με σαφή την επίδραση της αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής των Πτολεμαίων (εικ. 23). Πρόκειται προφανώς για εξέλιξη των επιτάφιων λίθων, με την κάθε πυραμίδα να συμβολίζει τον αποθανόντα, όπως συμβαίνει και στο μνημείο των Μακκαβαίων, στο οποίο είχαν τοποθετηθεί επτά πυραμίδες, μία για κάθε νεκρό, όπως αναφέρει ο Ιώσηπος²⁶.

Η μελέτη της ναβαταϊκής θρησκείας επικεντρώνεται στη χρονολόγηση της ανθρωπόμορφης εικονογραφίας των θεών. Η κυρίαρχη τάση στη σύγχρονη έρευνα κάνει λόγο για μια εξέλιξη των παραδοσιακών λατρευτικών εθίμων, της λατρείας δηλαδή με επίκεντρο τους ιερούς, ανεικόνιστους λίθους, προς μια αποδοχή ελληνορωμαϊκών προτύπων και την ακόλουθη συνύπαρξή τους σε μια πιο ύστερη περίοδο²⁷. Η αντίθετη άποψη αναγνωρίζει μια εξαρχής συνύπαρξη της εικονογραφίας και της λατρείας λίθινων αντικειμένων προβάλλοντας ως βασικό επιχείρημα τη χρονολόγηση των πηγών και για τις δύο τάσεις κατά τη Ρωμαϊκή εποχή²⁸. Ίσως η πληροφορία του Στράβωνα²⁹, ότι στην Πέτρα *τόρευμα, γραφή, πλάσμα οὐκ ἐπιχώρια* («ανάγλυφα έργα, έργα ζωγραφικής και γλυπτά δεν επιχωριάζουν»), διασώζει μια περιγραφή της πόλης πριν από την είσοδο πολιτισμικών αγαθών ελληνορωμαϊκής αισθητικής με πλούσια εικονογραφία, όπως μαρτυρούν και τα αρχαιολογικά ευρήματα που έχουν έρθει στο φως³⁰.

Την εποχή των βασιλέων Όβοδα Γ' (30–9 π.Χ.) και Αρέθα Δ' (9 π.Χ.–40 μ.Χ.) εμφανίζεται στο ναβαταϊκό κράτος εικονογραφία των θεοτήτων, χωρίς βέβαια αυτό να γίνεται εις βάρος της αρχαίας παράδοσης της λατρείας των λίθινων στηλών (εικ. 10, 20). Την ίδια εποχή οι ναβαταϊκοί θεοί εμφανίζονται και με ελληνικά ονόματα³¹. Η τάση αυτή φαί-

20
21

20
Ανάγλυφη σκηνή φτερωτού θεού που μάχεται γρύπες ή φτερωτούς λέοντες. Ο λίθος βρίσκεται έξω από το ναό Qasr al-Bint.

21
Το βάθρο (motab) έκθεσης των λατρευτικών αντικειμένων στο ναό των φτερωτών λεόντων στην Πέτρα.

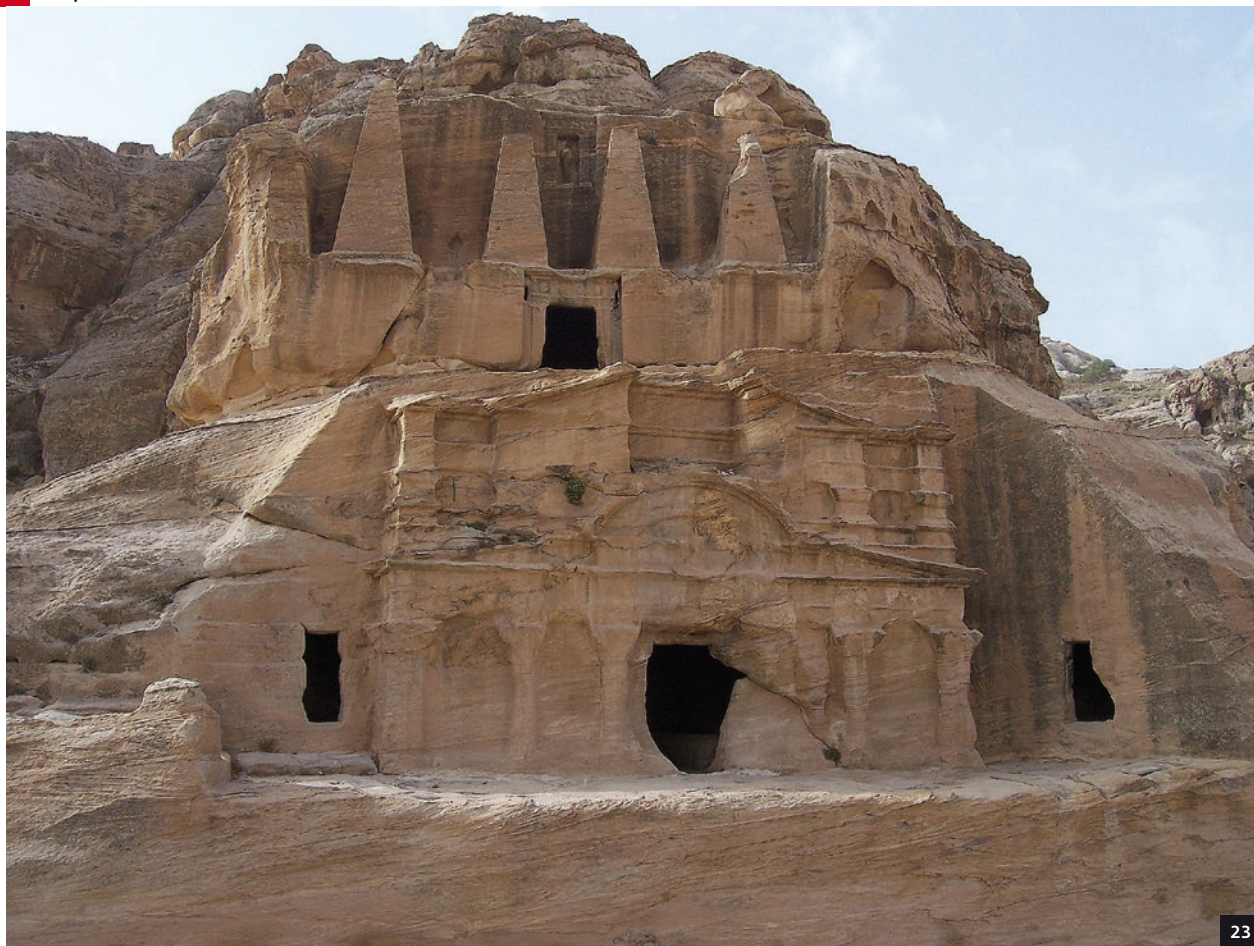
22

Το βάθρο (motab) πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένες για λατρευτικούς σκοπούς οι στήλες των θεών, σε κεντρικό, υπαίθριο ιερό της Πέτρας. Ανάμεσα στο βάθρο και τις άλλες κατασκευές υπάρχει στενός διάδρομος, ο οποίος εξυπηρετούσε την περικύκλιση των λατρευτικών αντικειμένων. Το ιερό είναι

προσανατολισμένο προς το όρος του προφήτη Ααρών (jebel al-nabi Harun). Η ονομασία του όρους οφείλεται στην παράδοση που τοποθετεί εκεί τον τάφο του αρχιερέα Ααρών, αδελφού του Μωυσή. Την παράδοση επιβεβαιώνουν ισλαμικός προσκυνηματικός χώρος στην κορυφή αλλά και τα ερείπια μοναστηριού της Βυζαντινής εποχής.

νεται ότι περιορίζεται κατά τη βασιλεία του Ραββέλ Β' (70–106 μ.Χ.) και επανέρχεται η έμφαση στην αρχαία παράδοση των λίθινων σπηλιών³². Η παρουσία εικονογραφίας στη διακόσμηση των ναών, στα αετώματα, στα αφιερώματα, ακόμη και στις λατρευτικές κόγχες των βράχων της πρωτεύουσας, δεν μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη της εμφάνισης ανθρωπόμορφων λατρευτικών αγαλμάτων. Οι πηγές, όπως τονίζει ο Robert Wenning³³, δεν αναφέρουν κάτι τέτοιο, ούτε η παρουσία της ελληνορωμαϊκής εικονογραφίας στη διακόσμηση σημαίνει απαραίτητως και την παρουσία ανθρωπόμορφων λατρευτικών αγαλμάτων στα άδυτα των ναών.

Ένα ιδιαίτερο παράδειγμα της συνάντησης αυτής και της συνύπαρξης των δύο μορφών απόδοσης του θείου είναι ένα ανάγλυφο στους βράχους της Πέτρας. Πρόκειται για ανάγλυφο στέγαστρο που εμφανίζει την ανθρωπόμορφη θεότητα σε ένα μετάλλιο, ακριβώς πάνω από μια ορθογώνια στήλη (εικ. 1). Το βασικό ερώτημα που εγείρει το εύρημα αυτό είναι η χρονολόγηση των απεικονίσεων, το πρόβλημα της σημασίας όχι μόνο της ανθρωπόμορφης απεικόνισης, αλλά και της λατρευτικής ορθογώνιας στήλης και, οπωσδήποτε, της μεταξύ τους σχέσης. Πιθανώς, η στήλη προηγείται της ανθρωπόμορφης θεότητας, η οποία δεν εκτόπισε το λίθο. Σε κάθε περίπτωση υπάρχει αναμφίβολα στην προϊσλαμική Αραβία, ακόμα και σε εκείνη της 1ης χιλιετίας π.Χ., μια τάση αποφυγής της ανθρωπόμορφης ή της ζωόμορφης απεικόνισης των θεοτήτων. Το κατά πόσον πρόκειται απλά για ένα τοπικό χαρακτηριστικό χωρίς θεωρητικό υπόβαθρο ή για ένα φαινόμενο απότοκο θεολογικής σκέψης, το οποίο ενδεχομένως αφορμάται από μια γενικότερη τάση σκεπτικισμού απέναντι στον ανθρωπομορφισμό του θείου, είναι ζήτημα που απαιτεί τη λεπτομερή έρευνα των αρχαιολογικών ευρημάτων από όσο το δυνατόν περισσότερες θέσεις της Αραβικής Χερσονήσου και της συριακής ερήμου, αλλά και την ενδελεχή μελέτη των γραπτών πηγών.

23

24

23

Ο Τάφος των Πυραμίδων ή Τάφος των Οβελίσκων στην είσοδο του φαράγγιού. Οι τέσσερις οβελίσκοι στην κορυφή σχετίζονται προφανώς με τον αριθμό των νεκρών του τάφου.

24

Επιτύμβια στήλη που ονομάζεται nefesh (ζωτική δύναμη, ψυχή), λαξευμένη στους βράχους ανάμεσα στον περίφημο τάφο Chazne al-Firaun (θησαυροφυλάκιο του φαραώ) και το θέατρο.

25

Ανάγλυφα σχέδια πυραμιδοσχημων στηλών για τους νεκρούς, κοντά στο θέατρο.

Σημειώσεις

- 1 Το αρχαίο προελληνιστικό όνομα της περιοχής ήταν Reqmu (Reqem) ή Ροκόμ στις ελληνικές πηγές και μαρτυρείται σε ναβαταϊκές επιγραφές των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Βλ. Zayadine 1997a, σ. 131, εικ. 7.
- 2 *Γένεσις* 25.13–15. Hackl κ.ά. 2003, σ. 15–19.
- 3 Hoyland 2009, σ. 100.
- 4 Wenning / Merklein 1997, σ. 105. Wenning 2001, σ. 79–95.
- 5 Για μια ταξινόμηση των λατρευτικών λίθινων σπληνών, βλ. Wenning 2001, σ. 79–95.
- 6 *Γένεσις* 28. Οι σπίλεις αυτές αντιστοιχούν στους ισραηλιτικούς και τους φοινικικούς λίθους matzeboth. Wenning 2001, σ. 80.
- 7 Wenning 2003, σ. 144, και Wenning 2009, σ. 114.
- 8 Wenning 2001, σ. 86.
- 9 Zayadine 1997b, σ. 115.
- 10 *Κριτές* 5.4.
- 11 «Θεὺς Ἀρης τουτέστι θεὸς Ἀρης, ἐν Πέτρῳ τῆς Ἀραβίας. σέβεται δὲ θεὸς Ἀρης παρ' αὐτοῖς· τόνδε γὰρ μάλιστα τιμῶσι. τὸ δὲ ἄγαλμα λίθος ἐστὶ μέλας, τετράγωνος, ἀτύπωτος, ὕψος ποδῶν τεσσάρων, εὖρος δύο· ἀνάκειται δὲ ἐπὶ βάσεως χρυσιλάτου.
- τούτῳ θύουσι καὶ τὸ αἷμα τῶν ἱερέων προχέουσι· καὶ τοῦτό ἐστιν αὐτοῖς ἡ σπονδή. ὁ δὲ οἶκος ἅπας ἐστὶ πολυχρυσος, καὶ ἀναθήματα πολλά». Δ. «Θεὺς Ἀρης», στο I. Bekkeri (εκδ.), *Suidae Lexicon*, Βερολίνο 1854. Βλ. και λ. «Θεὺς Ἀρης», στο Ada Adler (εκδ.), *Suidae Lexicon*, Λειψία 1931.
- 12 Wehlhausen 1897, σ. 103.
- 13 Patrich 1990, σ. 72, εικ. 14, και Geifman 2008, σ. 58–59, πίν. III.
- 14 Geifman 2008, σ. 57–60.
- 15 Patrich 1990, σ. 82–86, εικ. 26, 27, 28. Wenning 2001, σ. 83–84. Wenning 2009, σ. 116, εικ. 3. Geifman 2008, σ. 60–63. Το πιο αντιπροσωπευτικό είναι το εἶδωλο της θεάς του Hyn, γιου του Nybt, το οποίο βρέθηκε στο ναό των φτερωτῶν λεόντων στην Πέτρα.
- 16 Wenning / Merklein 1997, σ. 108.
- 17 Σε άλλα ευρήματα στην Πέτρα οι λίθοι αυτοί απεικονίζουν τη συριακή Μητέρα θεά, Ατάργατις, ενώ μια άλλη επιγραφή από το ιερό της πηγής στην έρημο αναφέρει την Αλ-Ουζά. Patrich 1990, σ. 60–62 και 86, σημ. 86.
- 18 Hoyland 2009, σ. 188, σημ. 1.
- 19 Zayadine 1997c, σ. 43. Patrich 1990, σ. 82–86.
- 20 Patrich 1990, σ. 55.
- 21 Wenning 2009, σ. 114.
- 22 Geifman 2008, σ. 66.
- 23 Patrich 1990, σ. 91–92. Wenning 2001, σ. 88–90.
- 24 Hackl κ.ά. 2003, σ. 91.
- 25 Wenning 2001, σ. 87–88.
- 26 Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 13.211–212.
- 27 Patrich 1990, σ. 36, 48–49 και 183.
- 28 Geifman 2008, σ. 57–67.
- 29 Στράβων, *Γεωγραφικά* 16.4.26.
- 30 Τις πληροφορίες για την Πέτρα άντλησε ο Στράβων από το φιλόσοφο Αθηνόδωρο, ο οποίος έζησε για ένα χρονικό διάστημα κατά το β' μισό του 1ου αι. π.Χ. στην πόλη. Patrich 1990, σ. 36.
- 31 Niehr 1998, σ. 227.
- 32 Wenning 1997, σ. 197. Niehr 1998, σ. 227. Την αντίθετη γνώμη, ότι δεν υπήρξε πόλωση ανάμεσα στις δύο παραδόσεις, υποστηρίζει η Milette Geifman, ενώ αναγνωρίζει στους αρχαίους συγγραφείς προκατάληψη και χρήση στερεοτύπων που επαναλαμβάνονται συνεχώς. Geifman 2008, σ. 57–67 και 67–72.
- 33 Wenning 1997, σ. 196.

Βιβλιογραφία

- Dalman 1908: Dalman Gustav, *Petra und seine Felsheiligtümer*, Λειψία 1908.
- Geifman 2008: Geifman Milette, «The Aniconic Image of the Roman Near East», στο Ted Kaizer (επιμ.), *The Variety of Local Religious Life in the Near East in the Hellenistic and Roman Periods*, Leiden/Boston 2008, σ. 37–72.
- Hackl κ.ά. 2003: Hackl Ursula / Jenni Hanna / Schneider Christoph, *Quellen zur Geschichte der Nabatäer, Textsammlung mit Übersetzung und Kommentar* (Novum Testamentum et orbis antiquus, 51), Freiburg/Schweiz 2003.
- Hoyland 2009: Hoyland G. Robert, *Η Αραβία και οι Άραβες από την Εποχή του Χαλκού μέχρι το Ισλάμ*, μτφρ. Ε. Αστερίου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2009.
- Niehr 1998: Niehr Herbert, *Religionen in Israels Umwelt* (Die neue Echter Bibel, 5), Würzburg 1998.
- Patrich 1990: Patrich Joseph, *The Formation of Nabatean Art*, Jerusalem 1990.
- Wehlhausen 1897: Wehlhausen Julius, *Reste Arabischen Heidentums*, Βερολίνο 1897 (β' έκδ.).
- Wenning 1997: Wenning Robert, «Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer», στο Reiner Albertz (επιμ.), *Religion und Gesellschaft. Studien zu ihrer Wechselbeziehung in den Kulturen des antiken Vorderen Orients*, Münster 1997, σ. 177–201.
- Wenning 2001: Wenning Robert, «The Betyls of Petra», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 324 (2001), σ. 79–95.
- Wenning 2003: Wenning Robert, «Das ist Dushara! Zu den Problemen der Interpretation der Quellen und Denkmäler nabatäischer Religion», στο Marlis Gielen / Joachim Kügler (επιμ.), *Liebe – Macht – Religion. Interdisziplinäre Studien zu Grunddimensionen menschlicher Existenz. Gedenkschrift für Helmut Merklein*, Stuttgart 2003, σ. 143–160.
- Wenning 2009: Wenning Robert, «Ein neuer Augenbetyl aus Petra», *Jahrbuch des Deutschen Evangelischen Instituts für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes* 11 (2009), σ. 113–121.
- Wenning / Merklein 1997: Wenning Robert / Merklein Helmut, «Die Götter in der Welt der Nabatäer», στο Thomas Weber / Robert Wenning (επιμ.), *Petra. Antike Felsstadt zwischen Arabischer Tradition und griechischer Norm*, Mainz 1997, σ. 105–110.
- Zayadine 1997a: Zayadine Fawzi, «Die Felsarchitektur Petras», στο Manfred Lindner (επιμ.), *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Μόναχο 1997 (6η έκδ.), σ. 124–161.
- Zayadine 1997b: Zayadine Fawzi, «Die Götter der Nabatäer», στο Manfred Lindner (επιμ.), *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Μόναχο 1997 (6η έκδ.), σ. 113–123.
- Zayadine 1997c: Zayadine Fawzi, «Zwischen Siq und ad-Der», στο Thomas Weber / Robert Wenning (επιμ.), *Petra. Antike Felsstadt zwischen Arabischer Tradition und griechischer Norm*, Mainz 1997, σ. 38–55.

